

Stefan Elezović, doktorant
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci

UDK 368.914 (497.6)
DOI 10.57136/2744-2500.2024.19.19.203

Izvorni naučni rad

REFORME PENZIONOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI: SOCIJALNE IMPLIKACIJE (NE) ODRŽIVOSTI PENZIONOG SISTEMA

SAŽETAK

Bosanskohercegovačko društvo suočava se sa brojnim ekonomskim, socijalnim i političkim izazovima. Nepovoljna ekonomska situacija u državi itekako se odrazila na demografsku sliku. Negativan prirodni priraštaj i emigracija stanovništva ugrožavaju održivost penzionih sistema u Bosni i Hercegovini. Starenje populacije i sve nepovoljniji odnos broja radnika i penzionera naglasili su potrebu provođenja penzionih reformi u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine kako bi se osigurala stabilnost i izvjesnost isplaćivanja penzionih naknada. Penzioni sistemi u Bosni i Hercegovini počivali su na prvom stubu, odnosno sistemu tekućeg finansiranja koji je u kontekstu poslijeratnog razdoblja neodrživ. Penzione reforme morale su provesti i ostale republike nastale disolucijom druge Jugoslavije. Smjer penzionih reformi u svim bivšim jugoslovenskim republikama, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, ide u pravcu formiranja penzionog sistema koji počiva na tri stuba. U radu su izloženi ključni razlozi potrebe reforme penzionih sistema u Bosni i Hercegovini. Takođe, predstavljeni su penzioni sistemi u Bosni i Hercegovini, te istaknute ključne promjene koje su donijele izvršene reforme. Komparacijom penzionog sistema u Bosni i Hercegovini sa sistemima ostalih bivših jugoslovenskih republika identifikovani su društveni problemi koji kreiraju potrebu za daljnjim reformisanjem, odnosno restrukturiranjem penzionih sistema. Na osnovu izvršenih penzionih reformi u drugim državama moguće je pojmiti smisao i logiku penzionih reformi koje su i koje će biti preduzete u Bosni i Hercegovini, kao i detektovati društvene faktore koji uzrokuju potrebu za reformisanjem.

Ključne riječi: penzioni sistem, reforme, siva ekonomija, depopulacija, kapitalizacija.

Uvod

Naše penzije su dokaz da i milostinja mora da se zaradi.

Bojan Ljubenović

Bosanskohercegovačko društvo suočeno je s brojnim socioekonomskim izazovima. Kompleksna političko-ekonomska situacija je među glavnim uzročnicima postojećih nepovoljnih socijalnih okolnosti koje dovode u pitanje održivost penzionog sistema u Bosni i Hercegovini. Jedno od pitanja koje se ističe po važnosti jeste potreba reforme penzionih sistema u Bosni i Hercegovini. Reforma penzionih sistema u Bosni i Hercegovini predstavlja neophodan korak u nastojanju da se osigura socijalna sigurnost građana treće dobi, koji će činiti, i već čine, bitan udio u ukupnom broju stanovnika u zemlji. Negativan prirodni priraštaj, siva ekonomija, nezaposlenost i emigracija stanovništva ozbiljno ugrožavaju održivost penzionih sistema u Bosni i Hercegovini

Sobzirom na to da je prosječna starost stanovništva u Bosni i Hercegovini sve veća, osiguravanje stabilnosti i funkcionalnosti penzionog sistema predstavlja jedan od ključnih interesa sistema od kojeg zavisi i samo njegovo funkcionisanje. Buduće reforme penzionih sistema u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovini nužne su kako bi sistem mogao nastaviti da funkcioniše. Socijalne implikacije reformi penzionih sistema su brojne i dalekosežne. Okolnosti u društvu, u ključnoj mjeri, utiču na održivost penzionog sistema koji počiva na prvom stubu (sistem tekućeg finansiranja). Preduzete reforme u Bosni i Hercegovini, kao i reforme koje su planirane, usmjerene su ka liberalizaciji i kapitalizaciji penzionih sistema. Obeshrabrujuće prognoze broja stanovnika Bosne i Hercegovine u budućnosti, kao i procjena buduće prosječne starosti stanovništva nameću ažurno i konkretno djelovanje na saniranju negativnih posljedica socioekonomskih okolnosti u društvu na penzioni sistem, ali i samu potrebu za poboljšanjem ekonomskog položaja i kvaliteta života građana.

Penzioni sistem

Penzioni sistem jeste od velikog značaja za stabilnost i razvoj društva. Društveni značaj penzionih sistema je često zanemaren, pošto postojanje penzionog sistema često kao da se smatra podrazumijevanim. Penzioni sistem predstavlja sigurnost građanima u toku njihove starosti ili invalidnosti. Ovaj sistem osigurava, obezbjeđuje neophodna sredstva, socijalnu uključenost građanima koji, uglavnom, više nisu sposobni da privređuju. Izdvajanje sredstava za

penzijsko osiguranje jeste sistemski regulisan način individualnog investiranja u budućnost. Moderni penzioni sistem utemeljio je Oto fon Bizmark (Dujmović, F., 2011: 114). Penzioni sistem jeste svojevrsni izraz “socijalne države”. “Najznačajnije promene koje su imale uticaj na razvoj penzijskih sistema širom sveta bile su industrijalizacija i svetske ekonomske i finansijske krize (Nikolić, M., 2017: 47). Formalno zapošljavanje značajnog dijela stanovništva kreiralo je potrebu za materijalnim obezbjeđivanjem ljudi u starosti.

“U tradicionalnom društvu mehanizam ujednačavanja potrošnje i obezbjeđenja prihoda u starosti počiva na podršci međugeneracijske porodice. U modernim društvima nestaje tradicionalni oslonac na porodicu i tu ulogu preuzima penzijski sistem” (Srđić, B., 2020: 21).

Postoje tri stuba penzionog osiguranja, koji predstavljaju tri načina finansiranja. Penzioni sistemi država počivaju na jednom, dva ili na sva tri stuba. Prvi stub jeste *pay as you go*, zasnovan na modelu tekućeg finansiranja. Izdavanjima radnika za penziono osiguranja finansiraju se tekući troškovi, penzije onim koji ih u tom momentu primaju. Drugi stub jeste akumulirano finansiranje penzija, i najčešće predstavlja dodatak prvom stubu. Akumulirana izdvojena sredstva se investiraju na tržištu. Treći stub predstavlja dobrovoljni penzioni fond. Građani investiraju u dobrovoljni penzioni fond, a količina sredstava koju su investirali bit će im dostupna kada steknu pravo na penziju. U višestubnom penzionim sistemu, penzioneri mogu ostvarivati dvije ili tri penzije.

Prvi stub penzionog sistema zbog rasta životnog vijeka stanovništva, negativnog prirodnog priraštaja i drugih faktora može biti neodrživ. Država nastoji vršiti redistributivnu ulogu kroz sistem tekućeg finansiranja penzija. “Redistribucija se realizuje kroz tri kanala: od mladih ka starima, od bogatih ka siromašnima, od muškaraca ka ženama” (Jovanović, S., 2021: 38). Visina penzija usklađuje se u skladu s promjenom troškova života i prosječne bruto plate. Socioekonomsko stanje države u direktnoj je vezi s održivošću penzionog sistema koji počiva na prvom stubu. Kada se broj osiguranika smanjuje u odnosu na broj penzionera, funkcionalnost sistema dolazi u pitanje. Osim što se dugoročno može ugroziti održivost samog sistema, upitna postaje i adekvatna penzijska naknada. Među ključnim faktorima koji utiču na veći koeficijent zavisnosti su rani odlasci u penziju, starenje stanovništva i manji broj lica koja plaćaju doprinose (Jovanović, S., 2021: 38). Idealan omjer za funkcionisanje penzionog sistema bio bi četiri osiguranika na jednog penzionera. U slučaju da broj osiguranika spram broja penzionera jeste manji, srazmjerno se uvećava

finansijsko opterećenje osiguranika, ili se nedostajući iznos za regulisanje penzijskih naknada realizuje iz državnog budžeta. Penzioni sistem, zasnovan na prvom stubu, isključivo redistribuira stvorene, uplaćene prihode (Ibreljić, Nuhanović, 2009).

Drugi stub penzionog osiguranja podrazumijeva postojanje računa na koje radnici uplaćuju doprinose. Uplaćeni doprinosi se investiraju u tržišta. Penzijski fond, dakle, raspolaže sredstvima osiguranika koji su uplaćivali doprinose. Po dostizanju starosne granice, osiguranicima se od akumuliranih sredstava izdvaja iznos za penziju. Na visinu minimalne uplate osiguranika se obično postavlja određeni limit. Sem osiguranika, i poslodavci imaju mogućnost uplaćivanja doprinosa za radnika na osnovu drugog stuba. U nekim zakonodavstvima akumulirano finansiranje je po zakonu obavezno, te predstavlja dopunu, odnosno dodatak prvom stubu. Penzioni fondovi akumulirani novac investiraju. Sistem akumulacije predstavlja namjensku uplatu osiguranja za pojedinca, izdvajanje za njegovu starost, umjesto da njegova sredstva služe, kao u prvom stubu, za pokriće penzijskih rashoda drugih (Srđić, B., 2020: 22). Kako se radi o investiranju na tržište, postoji, međutim, rizik neuspješnog investiranja.

Treći stub penzionog osiguranja jeste sistem individualne kapitalizovane štednje. Drugim riječima, radi se o dobrovoljnim penzionim fondovima. Za razliku od prvoga, nerijetko i drugoga stuba, treći stub penzijskog osiguranja je dobrovoljan. U dobrovoljni penzioni fond mogu da investiraju svi, bez obzira na godine starosti, a osiguranici sami odlučuju koliki će iznos da ulože. Nezaposleni također mogu da investiraju.

Sistem tekućeg finansiranja (PAYGO), baš kao i sistem akumulacije sredstava, ima svojih prednosti i nedostataka. Sistem tekućeg finansiranja lišen je rizika koji predstavlja investiranje na tržištu. Interes države jeste da obezbijedi funkcionalnost penzionog sistema, stoga u sistem tekućeg finansiranja stanovništvo ima povjerenje. Međutim, ekonomsko stanje u državi i demografski faktori mogu ugroziti funkcionisanje sistema, obezvrijediti naknade, te, doslovno, predstavljati dugogodišnje finansijsko izdvajanje osiguranika bez (adekvatne) kompenzacije. Prekid "veze između individualnog doprinosa i individualne koristi" predstavlja jednu od ključnih slabosti ovog sistema (Šuković, D., 2013: 97). Izvjesno pomenute relacije, s druge strane, predstavlja ključnu prednost sistema akumulacije.

"Plasiranjem doprinosa za penziono osiguranje na tržište kapitala oni se uvećavaju za iznos prinosa na investicije, a pored toga povećava se ukupna štednja u zemlji što, preko većeg obima investicija, utiče na povećanje privrednog

rasta. Uvođenjem ovog sistema država nema obavezu da finansira eventualne deficite penzionih fondova, kao što je to slučaj kod PAYGO sistema, već se njena uloga u ovom domenu svodi na to da obezbedi institucionalni ambijent za rad penzionih fondova i tržišta kapitala” (Šuković, D., 2013: 98).

Za svaki penzioni sistem, a naročito za osiguranika, bitnu stavku predstavlja procjena budućih penzijskih naknada (po odlasku osiguranika u penziju). Na osnovu pretpostavki o kretanju nivoa zarada planiraju se i visine penzionih naknada. Ovdje razlikujemo planove s definisanim penzionim naknadama od planova s definisanim doprinosima. Planovi s definisanim penzionim naknadama podrazumijevaju da visina penzija direktno zavisi od visine uplata. Kada je riječ o planovima s definisanim doprinosima, visina penzija zavisi od količine akumuliranih sredstava u momentu ostvarenja prava na penziju. Krajnja naknada nije poznata zaposlenima koji investiraju, s obzirom na to da ishod investiranja nije moguće procijeniti s izvjesnošću.

Penzioni sistem bivših jugoslovenskih republika

Penzioni sistem bivše SFRJ “bio je zasnovan isključivo na načelu međugeneracijske solidarnosti, tzv. *pay-as-you-go* (PAYG) sustavu” (Dujmović, F., 2011: 114). Po uspostavljanju, penzioni sistem bivše druge Jugoslavije je imao dobar omjer zaposlenih i pensionisanih. Visina penzija se određivala na osnovu “radnog doprinosa” radnika (Dujmović, 2011: 115). Razvoj industrije i pozitivan prirodan priraštaj stanovništva činili su penzioni sistem federativne republike pouzdanim. Udio poljoprivrednog stanovništva spao je s 80%, u predratnom periodu, na 19,9%, 1981. godine (Muharemi, A., 1988: 303). Međutim, industrijalizaciju i urbanizaciju u drugoj Jugoslaviji slijedile su emigracija stanovništva u zapadne države i pad prirodnog priraštaja, što se negativno odrazilo na stabilnost tadašnjeg penzionog sistema. Pored navedenih negativnih faktora, postojala je velika nezaposlenost stanovništva u državi, posebno kod mladih. Nezaposlenost mladih stvarala je dodatne probleme stoga što su mlade osobe ostajale bez radnog iskustva koje bi im omogućavalo lakši dolazak do zaposlenja. Muharemi izdvaja podatak da su u osamdesetim godinama u Republici Hrvatskoj preko 70% nezaposlenih bili mladi do 30 godina (Muharemi, 1988: 298). Možemo pretpostaviti da je i u drugim federativnim republikama situacija bila slična. Emigracija radi zaposlenja uticala je na smanjenje pritiska na socijalni sistem Jugoslavije. U posljednje dvije decenije socijalističke federativne republike više je Jugoslovena zapošljavano u inostranstvu nego u Jugoslaviji (Muharemi, 1988:

298). Problem penzionog sistema koji je bio na granici održivosti, raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije prenio se na novoformirane republike. Novonastale države su naslijedile potrebu za reformom penzionih sistema.

Nepovoljan odnos radnika i penzionera Republika Slovenija kompenzuje izdacima iz budžeta. Bez ovakve intervencije, penzijski sistem Slovenije bi se urušio. "Prema podacima Europske komisije (2006), u 2002. godini 31.6% mirovinskih davanja pokriveno je iz proračuna, od čega 21,1% otpada upravo na pokrivanje deficita" (Dujmović, F., 2011: 120). Specifičnost penzionog sistema Slovenije jeste što je uslov za penzionisanje starost od 65 godina i 30 godina slovenačkog državljanstva (Dujmović, F., 2011: 120). Radi obezbjeđivanja stabilnosti penzionog sistema, Slovenija nije izvršila radikalne rezove. Republika Slovenija je odlučila da djeluje na socijalnu dimenziju života svojih građana koji su u trećoj dobi. Slovenija je počela primjenjivati indeksaciju penzija prema prosječnoj stopi rasta bruto plata u periodu januar-decembar spram prethodne godine, s tim da usklađivanje ne smije premašiti određeni zakonom propisani iznos. U Sloveniji treći stub služi kao podrška preopterećenom sistemu tekućeg finansiranja koji se dijelom finansira iz državnog proračuna.

U Srbiji se penzija usklađuje s potrošačkim cijenama dva puta u toku godine: 1. aprila i 1. oktobra. Penzija se usklađuje sve dok učešće u bruto domaćem proizvodu države ne dostigne 10 %. Srbija nije u poslijeratnim reformama nije uvodila drugi stub penzijskog osiguranja, zbog nemogućnosti "podnošenja tranzicijskog troška" (Dujmović, F., 2011: 128). Novi Zakon o penzijskom osiguranju Srbija je donijela 2003. godine. Penzioni sistem Republike Srbije od 2003. godine podrazumijeva i mogućnost dokapitalizacije, odnosno prvi i drugi stub penzionog osiguranja. Deficit penzionog sistema nadoknađuje se iz državnog budžeta. Procjene su da će deficit do 2030. iznositi do 14,1% bruto domaćeg proizvoda (Dujmović, F., 2011: 123). Reforma iz 2003. godine uticala je na smanjenje deficita penzionog sistema. Drugi stub penzionog sistema Srbije trebao bi uticati na umanjeње budžetskih izdvajanja za penzije, te poboljšati socijalni položaj penzionera. U 2009. godini povećana je starosna granica za penzionisanje (žene 60 i muškarci 65 godina). Ova je mjera u velikoj mjeri smanjila pritisak na penzijski sistem Republike Srbije. Treba istaći, ipak, da reforme penzionog sistema u Srbiji nisu uticale naročito pozitivno na socioekonomski položaj građana treće dobi. Zakonom iz 2011. godine promijenjeni su uslovi za ostvarivanje starosne penzije. Po novom zakonu muškarci moraju imati 65 godina i najmanje 15 godina straža, dok će za žene uz najmanje 15 godina staža

do 2031. godine postojati uslov da napune 64 godine i deset mjeseci. Također, muškarci će moći u penziju s 58 godina starosti uz 40 godina staža, kao i žene uz 38 godina staža.

Penzioni sistem u Crnoj Gori počiva na tri stuba. Crnogorski sistem suočavao se s istim problemima kao i ostale republike, dakle, sa negativnim prirodnim priraštajem, visokom stopom nezaposlenosti, neformalnom ekonomijom. Penzioni sistem je kratkoročno i dugoročno postao upitan, zbog čega je Vlada Crne Gore morala preduzeti konkretne korake na rješavanju datog problema. Crna Gora je 2003. godine izvršila reformu penzijskog sistema, te tako osigurala smanjenje izdvajanja na penzioni sistem, naročito kada je dugoročan plan u pitanju. Ipak, preduzeta reforma nije trajno riješila pitanje funkcionalnosti penzionog sistema u Crnoj Gori. "Broj penzionera se u periodu od 8 godina (2003-2011) povećao za 16,43 %, odnosno s 88.845 na 103.439" (Vlada Crne Gore (VCG), 2013: 7). Također, penzioni sistem se pokazao prilično osjetljiv na spoljne krize. Svjetska ekonomska kriza iz 2008. godine uticala je na povećanje izdvajanja iz državnog proračuna za finansiranje penzionog sistema od skoro "4 % ukupnog bruto domaćeg proizvoda (VCG, 2013: 16). Nakon reforme iz 2003. godine, uslijedila je reforma u 2010. godini. U 2010. povećana je starosna granica za penzionisanje, koja je do tada bila 60 za muškarce i 55 za žene, uz minimalno 20 godina radnog staža, na 67. godina, bez obzira na spol, i minimalno 15 godina radnog staža. Također, prijevremeno penzionisanje nije moguće mlađima od 62. godine i najmanje 15 godina radnog staža.

"Reforma penzijskog sistema iz 2010. godine je uticala na produžavanje radnog vijeka radnosposobnih pojedinaca, na smanjenje stope zavisnosti kao i na smanjenje projektovanih (budućih) rashoda penzijskog sistema. Ukupni rashodi penzijskog sistema (nereformisanog) bi dostigli 13,3 % BDP-a u 2050. godini, dok bi se nakon tog perioda postepeno snižavali. Na drugoj strani, penzioni sistem nakon reforme bi trebalo da ostvaruje konstantno snižavanje rashoda koji bi 2060. godine dostigli 8,8 % BDP-a" (VCG, 2013: 20).

Crna Gora je usvojila 2006. godine Zakon o dobrovoljnim penzionim fondovima. Te je tako u Crnoj Gori građanima data mogućnost da sami investiraju u budući izvor prihoda. U 2023. godini u Crnoj Gori se razmišlja i o potpunom ukidanju državnog penzionog fonda.

Hrvatska je također imala penzioni sistem tekućeg finansiranja. Penzioni sistem Republike Hrvatske reformisan je 1999. godine, kada je dopunjen drugim stubom. "Visina doprinosa za mirovinsko osiguranje u Hrvatskoj iznosi 20% bruto zarade, a navedeni postotak dijeli se za pokriće prvog (15 %)

i drugoga (5 %) stupa” (Dujmović, F., 2011: 116-117). Penzionom reformom iz 2002. godine u Hrvatskoj je uveden trodijelni penzioni sistem. Treći stub je dobrovoljan. Odnos penzionera i radnika, koji je 1990. godine bio 1 naprema 3, u 2006. godini je 1 na prema 1,40 (Dujmović, F., 2011: 117). Evidentno, penzioni sistem Hrvatske je u deficitu. Deficit penzionog sistema finansira se iz budžeta države. Ovdje treba naglasiti da je prosječna starost penzionera 1990. godine bila 54. godine (Dujmović, F., 2011: 117), dok je šesnaest godina kasnije znatno nepovoljniji odnos radnika penzionera uprkos povećanju starosne granice na 63 godine za muškarce i 61 godinu za žene. Trenutno, pravo na starosnu penziju u Hrvatskoj ima osiguranik kada navršši 65 godina starosti i 15 godina radnog staža. U Hrvatskoj se dva puta godišnje usklađuju penzije, jednom u skladu s potrošačkim cijenama i jednom u odnosu na prosječnu bruto zaradu. Hrvatska je, zbog tranzicijskog troška, odustala od obavezne kapitalizacije. Ipak, poreskim olakšicama stimulirala je investiranje osiguranika u dobrovoljne fondove. Već u 2004. godini u dobrovoljne penzione fondove investiralo je 51% osiguranika, tako da je Hrvatska olakšavanje investiranja u dobrovoljne penzijske fondove izbjegla tranzicijski trošak i povoljno uticala na buduću socioekonomski položaj svojih penzionera. Ipak, uprkos reformi, hrvatski penzioni sistem suočava se s velikim problemima. Većina penzionera u Hrvatskoj odlučuje se da, po sticanju prava na penziju, sredstva iz drugog stuba prenese u prvi stub (Blic, 6. 9. 2023), tako da se obesmišljava reforma kojom je stvoren penzioni sistem koji se oslanja na tri stuba. Uz pomenuti problem, treba istaći da su penzioneri u Hrvatskoj među najsiromašnijima u Evropi. Zbog svega navedenog, u Hrvatskoj je najavljena nova reforma penzionog sistema, kojom je predviđeno pomjeranje starosne granice na 67 godina (Capital, 19. 3. 2018). U hrvatskim medijima se kao rok za podizanje starosne granice, neslužbeno, navodi 2033. godina (AlJazeera, 1. 4. 2018).

Sjeverna Makedonija je izvršila reformu penzionog sistema 2000. godine. Sjeverna Makedonija je 2006. godine uvela drugi, a godinu kasnije i treći stub penzijsko - invalidskog osiguranja. Izdvajanja u obavezno privatno penzijsko osiguranje, odnosno drugi stub, u Sjevernoj Makedoniji iznose 35% ukupnog doprinosa (Golubović, V., 2010: 56). Usklađivanje penzija u Sjevernoj Makedoniji se vrši dva puta godišnje, 1. januara i 1. jula, u odnosu na troškove života i na prosječnu bruto platu. Nepovoljne demografske okolnosti i u Sjevernoj Makedoniji su dovele u pitanje održivost penzionog sistema. Uvođenje drugog stuba penzijskog osiguranja predstavljalo je spas za makedonski penzijski sistem.

Dva odvojena penzijska fonda postoje unutar Bosne i Hercegovine. Penzioni sistem Federacije Bosne i Hercegovine i penzioni sistem Republike

Srpske djeluju odvojeno. Omjer prosječne penzije i prosječne plate je oko 30 % u oba entiteta, s tim da je nešto bolji u Federaciji. Loše demografsko stanje, emigracija, negativni prirodni priraštaj i starenje stanovništva, uz veliku stopu nezaposlenosti ugrožavaju penzione sisteme oba entiteta. Također, zbog nepovoljnog odnosa radnika i penzionera, izmirivanje penzionih naknada utiče na uvećanje izdvajanja za penzione doprinose od strane radnika, čime se direktno utiče na životni standard zaposlenih. Zakonom iz 2017. godine u Federaciji Bosne i Hercegovine je omogućena dobrovoljna penziona štednja. U Republici Srpskoj postoji dobrovoljni penzioni sistem od 2017. godine. Kada je riječ o usklađivanju penzija, u Federaciji Bosne i Hercegovine ono zavisi o raspoloživih sredstava za mjesec isplate. U Republici Srpskoj penzija se usklađuje 1. januara s prosječnom neto platom i potrošačkim cijenama u prethodnoj godini (zaključno s 31. decembrom).

Prije raspada druge Jugoslavije, federativne republike su imale autonomiju u pogledu zakonskog regulisanja penzijsko – invalidskog osiguranja (Lukić, S., Demirović, S., 2019: 190). Penzioni sistem u SFRJ od osamdesetih godina prošlog vijeka suočavao se s prvim poteškoćama. Rast nezaposlenosti, uz starenje stanovništva, emigraciju i nezaposlenost doveo je u pitanje dugoročnu funkcionalnost penzionog sistema zasnovanog na prvom stubu. Ovi problemi, po disoluciji Jugoslavije, ostali su prisutni i u državama koje su iz nje nastale. Sve te države, suočene s pitanjem održivosti penzionih sistema, orijentisale su se k “neoliberalnoj doktrini” (Šuvaković, U., 2014: 122) kada su njihovi penzioni sistemi u pitanju.

Penzioni sistem u Bosni i Hercegovini

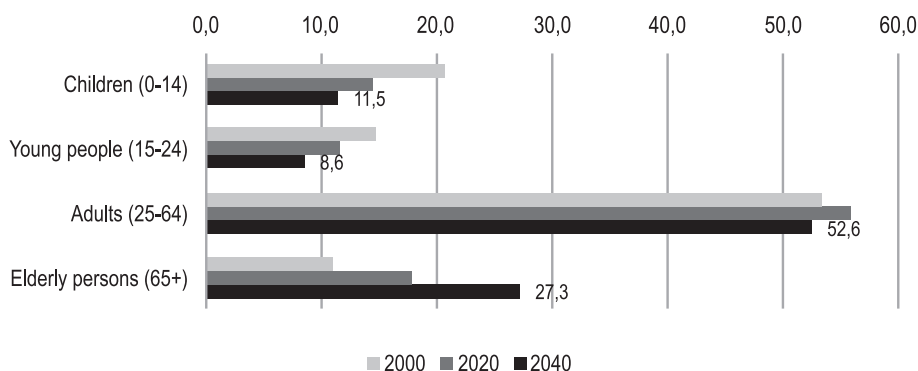
Po raspadu SFRJ, sistem penzijskog i invalidskog osiguranja u Bosni i Hercegovini, prema Aneksu 4 Dejtonskog mirovnog Sporazuma, u nadležnosti je entiteta. Fondovi penzijskog osiguranja entiteta većinom se oslanjaju na prvi stub, odnosno funkcionišu kao sistem tekućeg finansiranja ili generacijske solidarnosti. Međutim, izdaci za penzije u Federaciji se pokrivaju iz doprinosa radnika, dok se isti doprinosi u Republici Srpskoj u iznosu od dvije trećine pokrivaju iz doprinosa od plata zaposlenih, a preostali dio se isplaćuje iz budžeta (Međunarodna organizacija rada (MOR), 2009: 9).

Federacija Bosne i Hercegovine je 2000. godine usvojila Zakon o penzijskom osiguranju prema kojem je izmijenjen način obračunavanja penzijske osnove, kao i način usklađivanja penzija, koji od tada zavisi isključivo od količine sredstava

dostupnih za isplatu. Iste godine je visoki predstavnik donio odluku o spajanju dva fonda u Federaciji, Penzijsko invalidskog fonda u Sarajevu s Mirovinsko invalidskim fondom u Mostaru, koji su do tada bili razdvojeni.

Starosna granica za odlazak u penziju je u Bosni i Hercegovini 2003. godine podignuta na 65 godina. Prethodno su muškarci imali pravo na starosnu penziju sa 60, a žene s 55 godina. Ipak, primjena ovih zakona bila je prilično odlagana zbog socijalnih efekata koje bi ova nagla primjena ostavila, ali i zbog eventualnih političkih posljedica, pošto brojna starija populacija uglavnom revnosno koristi svoje aktivno izborno pravo. Podizanje starosne granice za penzionisanje predstavljala je umanj enje ukupnog budžetskog opterećenja u državi, ali i spriječilo daljnje povećanje stope izdvajanja doprinosa od strane radnika za penziono i zdravstveno osiguranje. U Federaciji je to opterećenje 43,5%, od čega je 24% na penziono, a u Republici Srpskoj 42%, od čega se isti procenat kao u Federaciji izdvaja za penziono osiguranje (MOR, 2009: 2). U 2016. godini procentualno 10,2% BDP-a (Izveštaj o socijalnoj uključenosti (ISoU), 2017: 24.) odlazi na isplaćivanje penzija. U 2022. godini, “ukupni doprinosi za socijalno osiguranje za osobe u radnom odnosu iznose 41,5 procenata za FBiH i 31,0 procenata za RS. Uz to se u oba entiteta plaća porez na dohodak od 10 procenata” (International labour organization, 2022: 16). Porast broja penzionera u Bosni i Hercegovini bilježi se u kontinuitetu. “U 2014. godini ukupan broj penzionera u Bosni i Hercegovini iznosio je 644.179 [...] taj je broj na kraju 2021. Iznosio 702.130 (Hadžić, F., et. al., 2022: 5). Povećanje broja penzionera u datom periodu uticalo je na porast izdataka za penzije, i taj će trend, prema procjenama, da se nastavi.

Slika 1: Procjena broja stanovnika prema širim starosnim grupama (2000-2040), Bosna i Hercegovina

Izvor: Strategija zapošljavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine (2021– 2027), maj 2021.

“Projekcija kretanja broja penzionera za period 2022-2031. godina pokazuje da će se broj penzionera dalje povećavati sa 711.421 u 2022. godini na 807.598 u 2031. godini (Hadžić, F., et. al., 2022: 6). Porast broja penzionera dešava se paralelno s padom broja stanovnika u državi. Odnos radnika i penzionera bi već 2025. godine mogao ići u korist penzionera, dok bi 2031. ta razlika mogla postati dosta veća u korist penzionera (BHRT, 20.10.2023).

Porast broja penzionera stvara opterećenje i za osiguranike. Prema procjenama, do 2050. godine stari preko 60 godina predstavljat će oko 40% stanovništva u Bosni i Hercegovini (Emirhafizović, Zolić, 2017: 15). Izdvajanja za penziona i zdravstveno osiguranje su prilično visoka. Štaviše, ova izdvajanja osiguranika, usljed kontinuiranog porasta broja penzionera, bit će nedovoljna. Porez na dohodak se posebno negativno odražava na životni standard radnika s najnižim platama, zbog čega se veliki broj ljudi radije odlučuje na neformalno zaposlenje. “Procenjuje se da stopa zaposlenosti u neformalnoj ekonomiji iznosi između 33 % i 50 % stope zaposlenosti u formalnom sektoru (MOR, 2009: 2). Također, zbog velikog poreznog opterećenja radnika, nije mali broj formalno zaposlenih radnika koji dio plate primaju mimo računa, u kovertama.

Siva ekonomija predstavlja jedno od gorećih pitanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. “Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, udio sive ekonomije u bruto domaćem proizvodu Bosne i Hercegovine iznosi 35,4 posto” (Capital, 15. 12. 2021). Udio sive ekonomije u ukupnom bruto domaćem proizvodu zemlje svrstava Bosnu i Hercegovinu u sami evropski vrh, uz ostale republike nastale disolucijom i po disoluciji socijalističke Jugoslavije, izuzev Slovenije. Siva zona, prema podacima Evropske komisije, u Bosni i Hercegovini vrijedna je oko 7 milijardi eura (BN, 4. 1. 2024). Prema najnovijem izvještaju Globalne inicijative protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Bosna i Hercegovina jeste država s najvećim odlivom sumnjivog kapitala na zapadnom Balkanu (Slobodna Bosna, 30. 7. 2023).

Svaki treći radnik u Bosni i Hercegovini prijavljen je na minimalac, jedan od razloga takve prakse jesu visoka poreska opterećenja. Na platu od hiljadu konvertibilnih maraka poslodavac mora dodatno izdvojiti 600 do 700 maraka doprinosa za državu (Atv, 3. 6. 2018). Od procijenjenih 7 milijardi eura vrijedne sive ekonomije, država je uskraćena za nešto manje od 3 milijarde eura poreznih prihoda. Ipak, obmana je da siva ekonomija pogoduje radnicima. Utajeni novac, umjesto u penzionim sistemima i budžetu države završava u rukama tajkuna, poslodavaca koji „novac iznose van zemlje: pranjem (Panamski papiri) ili se koristi za nekontrolisani uvoz koji u potpunosti ubija domaću proizvodnju“ (Depo portal, 4. 10. 2016).

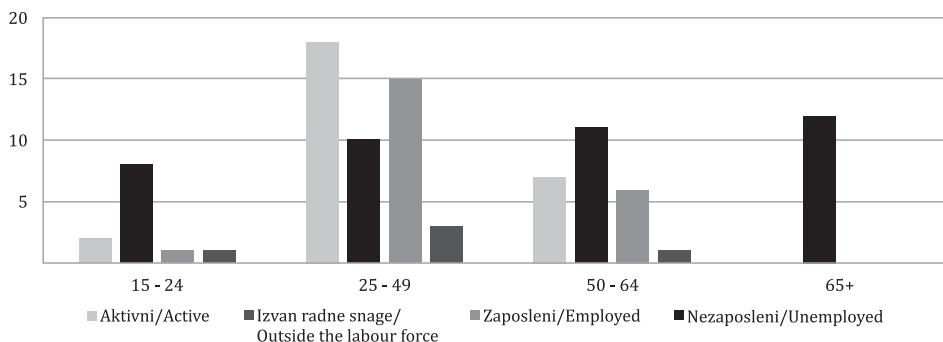
Sa namjerom je plasirana laž da siva ekonomija omogućava mnogima da prežive, da je najveća na uličnim i pijaćnim kartonskim tezgama – istina je sljedeća: najbogatiji su najveći poreski utajivači, najbogatiji rade na crno (Depo portal, 4. 10. 2016).

Položaj radnika u društvu, odnosno njegova ekonomska situacija, kao i sam odnos formalno zaposlenih i penzionera, u kontekstu postdejtonske Bosne i Hercegovine u bliskoj je vezi s provedenom neuspješnom i kriminalnom privatizacijom. Zaključene privatizacije uglavnom su rezultirale stečajem, otkazima, i proizvele su okolnosti u kojima je mobing postao masovna pozicija, i u kojem je povlaštenu poziciju radničke klase iz bivšeg poretka smijenio prekasni rad. Velikom broju radnika, u toku i po provedenoj privatizaciji, nisu uplaćivani doprinosi za penziona i invalidsko osiguranje, što je bio slučaj i u državnim ustanovama, institucijama, itd. U Bosni i Hercegovini desetine hiljada radnika imaju probleme koji se odnose na neuvezani radni staž. Vlade entiteta, izdvajanjima iz budžeta, rješavaju problem neuvezanog radnog staža radnika. Tako, osim što su penzioni fondovi oštećeni, ž „za najmanje 680 miliona eura“ (AlJazeera, 23. 1. 2015), državni budžet trpi opterećenje zbog saniranja nastalih posljedica. Rješavanje ovog problema u Republici Srpskoj realizuje se od 2004. godine kroz program Vlade o socijalnom zbrinjavanju radnika koji su radili u nekadašnjim državnim preduzećima i zadrugama. U Republici Srpskoj se problem uvezivanja radnog staža rješava pravovremeno i sistemski, tako da su desetine hiljada radnika, zahvaljujući pomenutom programu stekle pravo na penziju, od čega većina na prijevremenu. U Federaciji Bosne i Hercegovine još ne postoji zakon o uvezivanju radnog staža. Vlada Federacije planira u budžetu određeni iznos za rješavanje ovog pitanja. „Uvezivanje staža Federalna vlada rješava sukcesivno - putem javnih poziva“ (Ftv, 15. 1. 2023). Zbog nepostojanja zakona o uvezivanju radnog staža brojni su oni koji i umru ne dočekavši svoju zarađenu penziju.

Da bi penzioni sistem ostao održiv, 2007. godine uspostavljene su radne grupe za reformu penzionog sistema u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine (MOR, 2009: 1). Sem osiguravanja redovnih isplata penzija, potrebno je istaći da je 2007. godine 42 % penzionera u Federaciji i 11 % penzionera u Republici Srpskoj primaju minimalne penzije (MOR, 2009: 8-9), s tim što treba istaći da su minimalne penzije nešto manje u Republici Srpskoj. Prema podacima Svjetske Banke iz 2012. godine, na svakog formalno zaposlenog radnika bilo je 0,76 penzionera, u Federaciji je taj odnos bio 1 na

prema 0,73 (UNFPA, 2020: 48). Za održivost penzionog sistema neophodno je da tri ili, prema drugim autorima, 3,5 radnika dolaze na jednog penzionera. “U RS taj odnos je katastrofalan i u periodu 2006-2019. iznosio je do maksimalnih 1:27 (2007) (Jovanović, S., 2021: 162).

Slika 2: Radno sposobno stanovništvo prema aktivnosti i starosnim grupama, BiH (u hiljadama) u 2023. godini.

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2024.

Rashodi penzionog sistema u Republici Srpskoj dugo vremena su veći u odnosu na prihode. U Republici Srpskoj se od 2016. godine poslovanje fonda penzijskog osiguranja obavlja preko budžeta. Tako je, primjera radi, u 2018. godini Fond PiO Republike Srpske imao prihode od 861 miliona i rashode od skoro 1,7 milijardi konvertibilnih maraka, zbog čega je Republika Srpska osigurala iznos koji je nedostajao (Unija udruženja poslodavaca RS, 2019: 22). U Federaciji Bosne i Hercegovine na budžetsko poslovanje penzijskog fonda prešlo se 2020. godine. Od decembra 2016. godine u Federaciji Bosne i Hercegovine usvojen je Zakon kojim je omogućeno funkcionisanje dobrovoljnih penzionih fondova u ovom entitetu, čime je stvorena pravna osnova za razvoj trećeg stuba penzionog osiguranja (Strategija socijalnog uključivanja (SSU), 2020: 57). Od 2018. godine u ovom entitetu primjenjuje se novi zakon o penzijsko invalidskom osiguranju. Federalnim zakonom o penzijsko – invalidskom osiguranju iz 2018. godine utvrđen je način obračuna penzija prema kojem u budućnosti penzije mogu biti samo povećavane, definisana je starosna granica za penziju (65 godina i najmanje 15 godina staža), riješeno je pitanje penzionisanja udovica šehida (Vijesti.ba, 15. 12. 2020). Uprkos pozitivnom djelovanju preduzetih reformi, to ne znači da penzioni sistem Federacije nije u deficitu, niti da u će

u budućnosti izvjesno biti održiv. Izvjesni momenti u pomenutom Zakonu iz 2018. godine, ne doprinose održanju penzionog sistema, koliko poboljšanju statusa penzionera i građana treće dobi. U 2019. godini Federalni zavod PIO posluje u suficitu, ostvaruje višak prihoda. Međutim, ostvareni suficit posljedica je prodaje nepotrebne imovine Fonda PIO (Avaz.ba, 6. 6. 2020). Dakle, nije riječ o pozitivnom pomaku, već o prelaznom rješenju. Tokom 2023. godine najavljene su daljnje reforme penzijsko – invalidskog osiguranja u Federaciji. Najavljena reforma trebala bi biti realizovana u toku narednih pet godina (Tuzlainfo.ba, 24. 12. 2023).

U Republici Srpskoj je 2011. godine donesen Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju kojim se zamijenio do tada važeći Zakon iz 2005. godine. Reforma iz 2011. godine je, prema ocjeni Svjetske banke, najbolje provedena reforma penzionog sistema na Balkanu, i sistem je samoodrživ u narednih 10 do 15 godina (Capital. 25. 6. 2013). Pravo na starosnu penziju u Republici Srpskoj ima osiguranik kada navršši 65 godina i najmanje 15 godina staža. Također, muškarci s 40 godina staža, mogu po navršavanju 60 godina ići u penziju, dok žene to pravo stižu po navršavanju 58 godina i 35 godina staža (PIO RS).

Iako je reforma penzionog sistema u Republici Srpskoj bila nedvosmisleno uspješna, negativne ekonomske i demografske okolnosti nameću potrebu daljnjeg reformskog djelovanja kako bi penzioni sistem bio održiv i u godinama koje slijede. "Okvir budućeg penzionog sistema u Republici Srpskoj predstavlja troslojni penzioni model koji će nastati nadogradnjom postojećeg sistema i uvođenjem novih oblika penzionog osiguranja" (Jovanović, S., 2021: 169). U okviru prvog stuba, moguća su blaga zaoštavanja pravila. Fond PIO Republike Srpske je 2017. godine formirao Penzijski rezervni fond kao fond za kapitalizaciju (UNFPA, 2020: 48). Vlada Republike Srpske je 2019. godine donijela Odluku o organizovanju Penzijskog plana Vlade Republike Srpske. Odluka se odnosi na sve zaposlene čije se plate finansiraju iz budžeta. Ovom odlukom je omogućeno da od 2020. godine radnici mogu izdvajati novac za dodatnu penziju. Dodatno od strane Vlade za njih će biti uplaćivan mjesečni iznos za pomenutu dodatnu penziju.

Predstojeća reforma penzijskog i invalidskog fonda vodit će promjeni finansiranja penzija u budućnosti. Obavezni drugi stub i dobrovoljni treći izvjesno će smanjiti finansijsko opterećenje penzijskog sistema Republike Srpske, a, pored toga, pozitivno će uticati na njegovu održivost. Također, drugi i treći stub će pozitivno uticati kako na eliminaciju rasta poreza na dohodak zbog nepovoljnog odnosa radnika i penzionera, tako i poboljšanje socioekonomskog položaja stanovnika treće dobi.

“Perspektivu i šansu za razvoj, investicijski fondovi vide u okviru reforme penzionog sistema u BiH, koja još nije započela, iako su se radile određene pripreme vezane za ovu reformu, koja će fondovima pružiti priliku da dobrovoljnim penzijskim osiguranjem mogu prikupiti dodatna sredstva koja će investirati i ulagati na tržištu” (Begić, Dž., Hasanbegović, E., 2023: 78).

Socijalno-ekonomski problemi u Bosni i Hercegovini ključni su uzrok ugroženosti penzionih sistema u državi i potrebe za reformom penzijsko-invalidskog osiguranja. Nefunkcionalnost sistema, nepovoljan odnos radnika i penzionera, koji dalje vodi visokom porezu na dohodak, emigracija, nizak prirodan priraštaj, nezaposlenost mladih, kao i brojni drugi faktori čine reformu penzionog sistema u Bosni i Hercegovini nužnom i urgentnom. Predstojeća reforma će se izvjesno usmjeriti ka obaveznoj privatnoj kapitalizovanoj štednji i, naročito, dobrovoljnoj štednji. Reformama usmjerenim u ovom pravcu u Federaciji i Republici Srpskoj povećat će se životni standard penzionera u budućnosti, ali će se i olakšati funkcionisanje cjelokupnog sistema oba entiteta, s obzirom na to da se finansiranje penzijskih izdvajanja dijelom realizuje iz budžeta.

Zaključak

Negativne demografske promjene motivisale su brojne evropske države da reformišu vlastite penzione sisteme kako bi osigurale njihovu održivost. “Najpre su ove reforme započete u Italiji (1995), Letoniji (1996), Mađarskoj (1998), Poljskoj i Švedskoj (1999), a potom i u Bugarskoj, Hrvatskoj, Estoniji (2002), Litvaniji (2004) i Slovačkoj (2005)” (Nikolić, M., 2017: 75). Negativne demografske promjene nisu zaobišle ni tranzicijske države nastale raspadom socijalističke Jugoslavije. Problemi nezaposlenosti mladih, izražena emigracija stanovništva na Zapad i starenje stanovništva iz Jugoslavije su se prenijeli na njene države nasljednice.

Bivše jugoslovenske republike suočile su se s izazovom održavanja penzionog sistema. Nepovoljan odnos radnika i penzionera, koji je daleko od optimalnog (4 radnika na 1. penzionera) učinili su neophodnim reformisanje penzionih sistema. Države su se uglavnom odlučile na proširivanje penzijskog sistema zasnovanog na prvom stubu drugim i trećim stubom. Penzijski sistem zasnovan na tri stuba osiguranja pozitivno je uticao na održivost penzionih sistema, odnosno njihovo rasterećenje i mogao bi u budućnosti, naravno, ne bez ikakvih rizika, postati bitan faktor, ako ne i presudan, u poboljšanju ekonomskog

položaja penzionera. U ostvarenju istaknutog potencijala krucijalan značaj ima sistem dobrovoljno kapitalizovanog investiranja, tj. treći stub penzijskog osiguranja.

Poput ostalih bivših republika Jugoslavije, Bosna i Hercegovina se suočava s izazovom održivosti penzionog sistema. Zapravo, nećemo pretjerati ako kažemo da je, ovakav kakav trenutno jeste, utemeljen na principu generacijske solidarnosti, penzioni sistem oba bosanskohercegovačka entiteta potpuno neodrživ. Bosna i Hercegovina se zbog rata susrela sa još izraženijim izazovima u susretu XXI vijeku, nego druge jugoslovenske republike. Urgentna potreba za reformisanjem penzionog sistema u Bosni i Hercegovini realizovala se izuzetno sporo i neubjedljivo, no, ipak je postigla izvjesne pozitivne efekte, u smislu da su spriječeni još veći deficiti penzionih sistema entiteta. Proširivanje prvog stuba drugim i trećim jeste plan budućih reformskih nastojanja u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine. Konkretno, nešto više na dugoročnoj održivosti penzionog sistema jeste uradila Republika Srpska, no, predstoje ključni koraci za liberalizaciju penzionog sistema i konačno dovršavanje uvođenja trećeg stuba penzionog osiguranja, kojim bi se osigurala podrška ranjivim i za cijelo društvo opterećujućim penzionim sistemima oba entiteta. Ono zbog čega je ovo pitanje naročito značajno jeste sama ekonomska situacija svih građana unutar države. Visoki porezi na dohodak, koji su uvedeni iz potrebe finansiranja penzionih sistema, ugrožavaju materijalnu dobrobit građana, te stimulišu sivu ekonomiju, neformalni rad, crno tržište, i mnoštvo drugih negativnih ekonomskih i socijalnih posljedica koje sprečavaju unapređenje cjelokupnog društva.

REFORMS OF THE PENSION SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: SOCIAL IMPLICATIONS OF (UN) SUSTAINABILITY OF PENSION SYSTEM

SUMMARY

Bosnian society faces numerous economic, social, and political challenges. The unfavorable economic situation in the country has significantly affected the demographic picture. Negative natural population growth and emigration threaten the sustainability of pension systems in Bosnia and Herzegovina. The aging population and the increasingly unfavorable ratio of workers to retirees have emphasized the need for pension reforms in the Republika Srpska and the Federation of Bosnia and Herzegovina to ensure stability and certainty in pension payments. Pension systems in Bosnia and Herzegovina have relied on the first pillar, namely the pay-as-you-go system, which has proven unsustainable in the post-war context. Pension reforms had to be implemented by other republics formed by the dissolution of the second Yugoslavia. The direction of pension reforms in all former Yugoslav republics, including Bosnia and Herzegovina, is towards the formation of a pension system based on three pillars. The paper presents key reasons for the need for pension system reform in Bosnia and Herzegovina. Also presented are pension systems in Bosnia and Herzegovina, as well as key changes brought about by implemented reforms. By comparing the pension system in Bosnia and Herzegovina with systems in other former Yugoslav republics, social problems creating the need for further reform or restructuring of pension systems have been identified. Based on pension reforms carried out in other countries, it is possible to understand the purpose and logic of pension reforms that have been and will be undertaken in Bosnia and Herzegovina, as well as to detect social factors causing the need for reform.

Key words: pension system, reforms, informal economy, depopulation, capitalization.

Literatura:

- Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini. (2019). *UNFPA - Populacijski Fond Ujedinjenih Nacija*.

https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/psa_bih_final_november_2020_bcs.pdf

- Begić, Dž., Hasanbegović, E. (2023). *Razvoj i perspektive investicijskih fondova u Bosni i Hercegovini*, SKEI Međunarodni časopis, Vol. 4, No 2., 76-89.
- Dujmović, F. (2011). *Politika reforme mirovinskih sustava: komparativna analiza Hrvatske, Slovenije i Srbije*, Društvena istraživanja, 20 (1(111)), 113-135. <https://doi.org/10.5559/di.20.1.06>
- Emirhafizović M., Zolić H. (2017). *Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 11-27.
- Eremija, D. (2018, Mart 19). *Bura u Hrvatskoj zbog najavljene reforme penzijskog sistema*. Capital.ba - Informacija Je Capital. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://www.capital.ba/bura-u-hrvatskoj-zbog-najavljene-reforme-penzijskog-sistema/>
- Golubović, V. (2010). *Politički proces reforme penzijskih sistema u državama sukcesorima SFRJ*, Pravo - teorija i praksa, vol. 27, br. 3-4, str. 46-64.
- Hadžić, F., et. al. (2022). *Efekti demografskih promjena na pružanje javnih usluga u Bosni i Hercegovini*, UNFPA/Češki program razvojne saradnje.
- Ibreljić, I., Nuhanić, S. (2009). *Penzioni sistem i reforma penzionih sistema u svijetu*. Tuzla, Harfo-graf.
- *Izazovi socijalne zaštite u BiH*, International labour organization, 2022.
- *Izveštaj o penzionoj reformi u Bosni i Hercegovini: prva procjena*, Međunarodna organizacija rada, 2009.
- *Izveštaj o socijalnoj uključenosti BiH, Godišnji izvještaj 2016*, Sarajevo, decembar/januar 2017.
- Jovanović, S. (2021). *Oblici finansiranja penzionih fondova u okviru sistema međugeneracijske solidarnosti*, NUBL, Banjaluka, doktorska disertacija.
- Lukić, S., Demirović, S. (2019). *Pravo nosilaca osiguranja na naknadu štete u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak fakulteta pravnih nauka, godina 9, broj 9, str. 189-200.
- Muharemi, A. (1988). *Prilog proučavanju nezaposlenosti*, Zagreb, Revija za sociologiju, Vol XIX, No 3: 297-308.
- Nedim. (2023, Decembar 24). *Vlada FBiH priprema reformu Zavoda za PIO/MIO, šta će to značiti za penzionere?* TuzlaInfo.ba. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://tuzlainfo.ba/index.php/istaknuto/item/225979-vlada-fbih-priprema-reformu-zavoda-za-pio-mio-sta-ce-to-znaciti-za-penzionere/>
- Nikolić, M. (2017). *Reforma penzijskog sistema Republike Srbije u funkciji njegove održivosti*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, doktorska disertacija.
- *Obespravljeni radnici i dalje čekaju zakon o uvezivanju radnog staža u FBiH*. (2023, Januar 15). Federalna. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://>

federalna.ba/vlada-fbih-na-uvezivanje-staza-planirala-55-milona-km-hoce-li-bit-dovoljno-w5e1s

- Obrenović, M. (2020, Jun 30). U penziju sa 67 godina: Ili s posla pravo na groblje. *Al Jazeera Balkans*. Pristupljeno Marta 27, 2024, from <https://balkans.aljazeera.net teme/2018/4/1/u-penziju-sa-67-godina-ili-s-posla-pravo-na-groblje>
- *Penzioneri zadovoljni reformama Vlade FBiH: Više nema bojazni*. (2020, Decembar 15). Vijesti.ba. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://www.vijesti.ba/clanak/517160/vidljivi-rezultati-vladine-reforme-penzionog-sistema-u-fbih>
- Ringier. (2023, Septembar 6). Penzioni sistem u Hrvatskoj pada u sve dublji ponor: Ne vidi se kraj problemima. *Blic.rs*. Pristupljeno Marta 27, 2024, from <https://www.blic.rs/biznis/moj-novcanik/penzioni-sistem-u-hrvatskoj-pada-u-sve-dublji-ponor-ne-vidi-se-kraj-problemima/yebc3qt>
- *Siva ekonomija BiH najjača u Evropi, otima čak 25,5 odsto BDP-a*. (2018, Jun 3). Atv. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://www.atvbl.rs/lat/siva-ekonomija-bih-najjaca-u-evropi-otima-cak-255-odsto-bdp>
- *SIVA EKONOMIJA I PRANJE NOVCA: BiH ima najveći odliv sumnjivog kapitala u BDP-u na zapadnom Balkanu*. (2023, Jul 30). Slobodna-bosna.ba. Pristupljeno Marta 27, 2024, from https://www.slobodnabosna.ba/vijest/311996/siva-ekonomija_i_pranje_novca_bih_ima_najveci_odliv_sumnjivog_kapitala_u_bdp_u_na_zapadnom_balkanu.html
- “Siva ekonomija” je velika PREVARA: Kako tajkuni u BiH godišnje ukradu četiri milijarde KM poreza?! (2016, Oktobar 4). Depo Portal. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://depo.ba/clanak/152897/siva-ekonomija-je-velika-prevara-kako-tajkuni-u-bih-godisnje-ukradu-cetiri-milijarde-km-poreza>
- Sofić, I. (2017, April 18). BiH: Hiljade godina neuvezanog radnog staža. *Al Jazeera Balkans*. Pristupljeno Marta 27, 2024, from <https://balkans.aljazeera.net teme/2015/1/23/bih-hiljade-godina-neuvezanog-radnog-staza>
- Srđić, B. (2020). *Treći stub penzijskog osiguranja kao alternativa individualnoj štednji za sigurniju starost*, *Journal of Contemporary Economics*, No. 4, str. 18-35.
- Starosna penzija. (n.d.). Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske. Pristupljeno Marta 27, 2024, from <https://www.fondpiors.org/prava-iz-pio/starosna-penzija/>
- *Strategija socijalnog uključivanja Federacije BiH, 2021-2027*, Sarajevo, decembar 2020.
- *Sve veći broj pensionera u Bosni i Hercegovini, štato znači za sistem međugeneracijske solidarnosti*. (2023, Oktobar 20). BHRT. Pristupljeno Marta 27, 2024,

- <https://www.bhrt.ba/sve-ve%C4%87i-broj-penzionera-u-bosni-i-hercegovini-%C5%A1ta-to-zna%C4%8Di-za-sistem-me%C4%91ugeneracijske-solidarnosti>
- Šta su donijele reforme penzionog sistema u FBiH?, (2020, Jun 6), Avaz.ba. <https://avaz.ba/vijesti/bih/574323/sta-su-donijele-reforme-penzionog-sistema-u-fbih>
 - Šuković, D. (2013). *Reforma penzionog sistema i problem starenja stanovništva*, Stanovništvo, 51., str. 91.102.
 - Šuvaković, U. (2014). *Tranzicija*, Kosovska Mitrovica, Filozofski fakultet.
 - Tovilović, D. (2021, Decembar 14). *MMF: Siva ekonomija u Bosni i Hercegovini 35,4 posto*. Capital.ba. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://www.capital.ba/mmf-siva-ekonomija-u-bosni-i-hercegovini-354-posto/>
 - Unija udruženja poslodavaca Republike Srpske (2019). *Analiza i projekcije tržišta rada u Republici Srpskoj 2019-2022*, Banjaluka, april 2019.
 - *Upozorenje EU: Raste siva zona i guta ekonomiju* | BN. (2024, Januar 4). BN. Pristupljeno Marta 27, 2024, <https://rtvbn.com/4054396/upozorenje-eu-raste-siva-zona-i-guta-ekonomiju>
 - Vlada Crne Gore, Savjet za unapređenje poslovnog ambijenta, regulatornih i strukturnih reformi, *Analiza penzijskog sistema*, Podgorica, septembar 2013.
 - *Vlada FBiH priprema reformu Zavoda za PIO/MIO, šta će to značiti za penzionere?*, Tuzlainfo.ba, 24. 12. 2023, <https://tuzlainfo.ba/index.php/istaknuto/item/225979-vlada-fbih-priprema-reformu-zavoda-za-pio-mio-sta-ce-to-znaciti-za-penzionere/>

Slike:

- Slika 1: Strategija zapošljavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine (2021–2027), maj 2021., strana 13
- Slika 2: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Demografija i socijalne statistike: Anketa o radnoj snazi, IV kvartal 2023. godine, Godina IV Sarajevo, 11. 3. 2024.